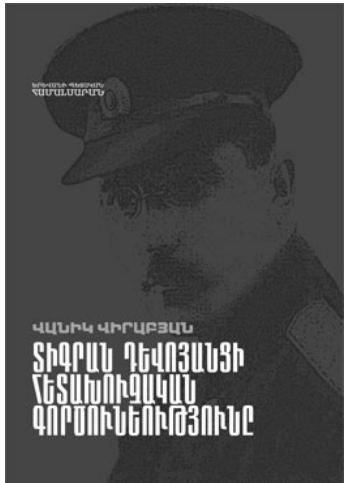

ՎԱՆԻԿ ՎԻՐԱԲՅԱՆ. Տիգրան Դևոյանցի հետախուզական գործունեությունը, *Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2018, 152 էջ + 2 ներդիր*.*

Բանալի բառեր՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմ, ռուս-թուրքական (Կովկասյան) ռազմաճակատ, Տ. Դևոյանց, Վ. Վիրաբյան, Հ. Հատիկյան, Ալ. Սարգսյան, հետախուզություն և հակահետախուզություն, Կովկասյան 4-րդ բանակային կորպուս, Ա. Դենիկին, Սուն Ցըզի, Ա. Աթանասյան, Ս. Տեր-Պողոսյան (Խենթ):

Հետախուզությունն այն ծառայություններից է, որ մշտապես գրավել է մարդկանց ուշադրությունը, քանի որ նրա գործունեությունը մշտապես ծածկված է եղել գաղտնիության և անհայտության շղարշով: Առ այսօր էլ հետախուզական ծառայությունների գործունեությունը գտնվում է, այսպես ասված, 7 փականքների տակ և ժամանակ առ ժամանակ լսում ենք այս կամ այն հետախույզի գործունեության հետ կապված որոշ տեղեկություններ: Հատկապես լուսաբանվել են խորհրդային տարիներին ազգությամբ հայ հետախույզների ծավալած գործունեությունը¹: Ցավոք, բաց են թողնված հայ ազգային կուսակցությունների կողմից իրականացված հետախուզական գործողությունները, որի բացը որոշ չափով լրացնում է Հ. Հատիկյանի ուսումնասիրությունը²: Նշենք՝ հետազոտողը նոր էջ է բացել հայ պատմագրության մեջ, որը մեր օրերում գրեթե ուսումնասիրության առարկա չի եղել: Հաշվի առնելով ներկայիս հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը՝ մարտական գործողությունների մասնակից՝ Մատաղիսի ջոկատի հրամանատար, ռուսիկանության գնդապետ Ալ. Սարգսյանը (Մատաղիսի Ալիկ) հրատարակում է նաև ռազմական հետախուզության առանձնահատկությունները լուսաբանող ուսումնական ձեռնարկ³:

* Ընդունվել է տպագրության 23. 01. 2019 թ.:

¹ Ալ. Սարգսյան. Հետախուզություն և հակահետախուզություն (կենսագրական ակնարկներ հետախույզների և հակահետախույզների մասին), Երևան, 2005:

² Հ. Հատիկյան. Արևմտահայությունն Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների թիրախում 1878–1923 թթ., Երևան, 2016: Այս գրքի մասին մեր գրախոսությունը տե՛ս ՊԲՀ, 2017, № 1, էջ 232–237:

³ Ալ. Սարգսյան. Ռազմական հետախուզության հոգեբանական խնդիրները (ուսումնական ձեռնարկ), Երևան, 2013: Այս գրքի մասին մեր գրախոսությունը տե՛ս “Հայ զինվոր” (Երևան), 20–26. II. 2014:

Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ իրենցից անկախ պատճառներով հետազոտողների ու շաղրությունից դուրս են մնացել Հայաստանի առաջին Հանրապետության տարիներին (1918–1920 թթ.) հետախույզ Տիգրան Դեոյանցի ծավալած գործունեությունը, և այս բացը լրացնելու է գալիս պ. գ. դ., պրոֆ. Վանիկ Վիրաբյանի գրախոսվող ուսումնասիրությունը⁴:

Հեղինակը կենսագրական մի շարք տեղեկություններ է հաղորդում Տ. Դեոյանցի մասին, որից հետևում է, որ ապագա հետախույզը գործուն մասնակցություն է ունեցել 1903 թ. Հայ առաքելական եկեղեցու գույքի բռնագրավման դեմ հայության ծավալած պայքարին, իսկ 1905–1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ, ՀՅԴ ղեկավարությամբ, կազմակերպել է մարտական խումբ:

Հետագայում Տ. Դեոյանցը սովորել է Տոմսկի տեխնոլոգիական ինստիտուտում, իսկ 1908 թ. ձերբակալվել է “Դաշնակցության գործի” կապակցությամբ: 1910 թ. կարողացել է փախչել Երևանի բանտից և թաքնվել Բայազետում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբում անդամագրվել է հայ կամավորական շարժմանը, ապա եղել է Իգդիրում գտնվող Հայկական շտաբի աշխատակից, որը կազմակերպում էր Արևմտյան Հայաստանից Ռուսական կայսրություն անցնող արևմտահայերի ընդունման և տեղավորման գործը, ինչպես նաև հարաբերվում է Կովկասյան 4-րդ բանակային կորպուսի շտաբի հետ: Որոշ ժամանակ անց Տ. Դեոյանցը դառնում է նույն կորպուսի հետախույզական բաժանմունքի աշխատակից և փախստականների հետ զրուցելով՝ հայթայթում է հետախույզական բնույթի տեղեկություններ: Հայաստանի առաջին Հանրապետության տարիներին եղել է ռազմական գլխավոր շտաբի հետախույզական և հակահետախույզական ծառայության բաժանմունքներից մեկի պետը:

Ռուսաստանը Օսմանյան կայսրության դեմ պատերազմը սկսեց առանց գործակալական լայնածավալ ցանցի⁵, որն իր բացասական հետևանքն ունեցավ մարտական գործողությունների առաջին փուլում⁶, սակայն միայն 1915 թ. կեսերից ռուսական հրամանատարությունը

⁴ Հայկական հետախույզական ծառայությունների վերաբերյալ Վ. Վիրաբյանը հեղինակել է հետևյալ աշխատությունները՝ “Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները 1918–1920 թթ. (Հայոց քաղաքական պատմության նորագույն էջերից)”, Երևան, 1999, “Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը (1918–1920 թթ.)”, Երևան, 2006, “Հայաստանի Հանրապետության հետախույզությունը և բանակը”, Երևան, 2009, “Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918–1920 թթ. (հետախույզություն, բանակ, ՆԳՆ)”, Երևան, 2015:

⁵ Պատերազմի նախօրեին Կովկասյան ռազմական օկրուգի հետախույզական ծառայության պետ, փոխգնդապետ, հետագայում գեներալ Գեորգի Կլերժեն (1883–1938) ամբողջությամբ լուծարեց տարիներ շարունակ ստեղծված հետախույզական ցանցը՝ քրիստոնյաներին փոխարինելով մահմեդականներով, որի հետևանքով ռուսների համար անակնկալ եղավ Օսմանյան կայսրության 1914 թ. աշնանը պատերազմի մեջ մտնելը (տե՛ս Е. В. Масловский. Мировая война на Кавказском фронте 1914–1917 г. Стратегический очерк. Париж, 1933, с. 47–48):

⁶ Կովկասյան բանակի հրամանատարությունն անուշադրության մատնեց ՀՅԴ ղեկավարության, հատկապես Յակով Զավրիևի (Հակոբ Զավրիյան) զգուշացումը, որ թուրքերը նախապատրաստվում

սկսեց ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել հետախուզական ու հակահետախուզական աշխատանքներին, և այդ գործում իր համեստ լուսան ունի Տ. Դևոյանցը: Նրա անմիջական ղեկավարը Կովկասյան 4-րդ բանակային կորպուսի հետախուզական բաժնի պետ, կապիտան Վլադիմիր Օզոլն էր: Վ. Վիրաբյանը, լուսաբանելով Տ. Դևոյանցի հետախուզական գործունեությունը, հիմնականում կենտրոնանում է Վանի 1915 թ. հուլիսյան նահանջի հետ կապված հիմնահարցը պարզաբանելու վրա, որին էլ նվիրված է աշխատության մեծ մասը (էջ 29–97):

Հայտնի է, որ նահանջի հետ կապված պատճառները բավական երկար ժամանակ փոթորկել են հայությանը, քանի որ նրանց համար անհասկանալի էր, թե ինչպես կարողացավ օսմանյան հրամանատարությունը կարճ ժամանակամիջոցում նման քանակությամբ զորք տեղափոխել ռուս-թուրքական (Կովկասյան) ռազմաճակատ, երբ թուրքերը ծանր, օրհասական մարտեր էին մղում անգլո-ֆրանսիական ուժերի դեմ Դարդանելի շրջանում: Վ. Վիրաբյանը, հետևողականորեն վերլուծելով տարբեր հեղինակների փաստերը, կտրականապես հերքում է այն սին տեղեկությունը, թե, իբր թուրքական 70 հազարանոց զորքի վերաբերյալ տեղեկությունը հայտնել է Տ. Դևոյանցը: Ինչպես իր հետազոտությունում նշում է ռազմական պատմաբան Ա. Հարությունյանը, ԽՍՀՄ Պատմառազմական կենտրոնական արխիվում ուսումնասիրություններ կատարելիս գտել է Տ. Դևոյանցի՝ 1915 թ. հունիսի 15-ի, 17-ի և 24-ի զեկուցագրերը, որտեղ որևէ հիշատակություն չկա հակառակորդի գերազանց ուժերի մասին⁷: Ամբաստանության հեղինակը Կովկասյան 4-րդ բանակային կորպուսի հրամանատար, գեներալ Պ. Օգանովսկին էր, որի ապատեղեկատվությունը տարածեցին Ռուբենը⁸ և Դ. Փափազյանը: Հավանաբար, դա էր պատճառներից մեկը, որ 1919 թ. հոկտեմբերի 18-ին կայացած ՀՅԴ Ընդհանուր ժողովի դատական հարցաքննիչ ատյանում Տ. Դևոյանցին մեղադրանք ներկայացվեց հակառակորդի վերաբերյալ սխալ տեղեկություններ տալու⁹ և Ա. Դենիկինի կամավորական բանակին հետախուզական բնույթի տեղեկություններ հայտնելու մեջ¹⁰:

Աշխատության հաջորդ գլխում Վ. Վիրաբյանը համառոտ ներկայացնում է Տ. Դևոյանցի հետախուզական գործունեությունը Հայաստանի առաջին Հանրապետության տարիներին:

Աշխատության վերաբերյալ ունենք մի քանի դիտարկումներ.

1. նախ, հարկ է ճշտել Տ. Դևոյանցի ծննդյան թվականը, քանի որ ծանոթագրությունում նշված է 1890 թ.,

են հարձակվել Ռուսաստանի վրա. տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 45, ց. 1, գ. 1, թ. 40:

⁷ А. О. Арутюнян. Кавказский фронт 1914–1917 гг. Ереван, 1971, с. 197.

⁸ Հետագայում Մուշի հայության ինքնապաշտպանության ձախողման մեջ Դ. Փափազյանը մեղադրեց Ռուբենին. տե՛ս Վլ. Ղազարյան, Հ. Գևորգյան. Դրոյի նամակը Միմոն Վրացյանին. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2006, № 1, էջ 134:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 148, թ. 4 շրջ.:

¹⁰ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 22, թ. 1:

2. Սուն Յրգիի երկից մեջբերում կատարելիս (էջ 7) անհրաժեշտ էր նշել նաև թարգմանչին,
3. Սամսոն Տեր-Պողոսյանը (Խենթ) գնդապետի աստիճան չի ունեցել (թիվ 2 ծանոթագրություն, էջ 23–24): Ժամանակակիցը՝ գյուղատնտես և հասարակական-քաղաքական գործիչ Աշոտ Աթանասյանը (Մալ-Ման), հետևյալն է հուշագրում. “Նա (Սամսոն Տեր-Պողոսյանը. – Ռ. Ս.) միլիցիայի (աշխարհագործի. – Ռ. Ս.) պրապորշչիկի աստիճան ուներ ...” (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 314, ց. 1, գ. 1, թ. 24 շրջ.),
4. 1915 թ. մայիսի կեսերին Հովհաննես Թումանյանը չի եղել Մանագկերտում (էջ 39), նամակի՝ 26 մայիսի 1915 թ. հեղինակը բանաստեղծի որդին՝ Մուշեղն է [տե՛ս Ռ. Օ. Սահակյան. Մուշեղ Թումանյանի 1915 թ. մայիսի 26-ի նամակ-գեկուցագիրը Ալաշկերտի հայության վիճակի մասին. – “Վեմ” (Երևան), 2009, թիվ 3, էջ 186–190],
5. անհաջող ձևակերպում է՝ Պ. Դրացենկոն “1920 թ. դարձել է գեներալ-լեյտենանտ” (թիվ 2 ծանոթագրություն, էջ 34),
6. անհրաժեշտ էր տողատակում նշել, որ իր կողմից հիշատակվող Դ. Գ. Մարտիրոսյանը (էջ 45) ռուսաստանյան պատմաբան է:
- Ցանկալի է, որպեսզի Վ. Վիրաբյանը շարունակի իր ուսումնասիրությունը և ավելի մանրամասն լուսարանի կապիտան Տ. Դևոյանցի հետախուզական գործունեությունը հատկապես 1918–1920 թթ. օգտագործելով ԱՄՆ-ի Կոլումբիայի համալսարանի Բ. Բախմետևի անվան արխիվում գտնվող գեներալ Ե. Մասլովսկու ֆոնդում պահվող Տ. Դևոյանցի անտիպ հուշերը (տե՛ս <http://www.columbia.edu/cu/lweb/archival/collections/ldpd/4077451/>):
- Ինչևէ, հարկ ենք համարում նշել, որ սույն աշխատությունը հեղինակի երկար տարիների պրպտումների արդյունք է, և որ նա իր տքնաջան ու հետևողական աշխատանքի շնորհիվ կարողացել է մոռացությունից դուրս բերել մի անձնավորության, ով կարևոր դեր է ունեցել Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունների կայացման գործում: Կատարվել է կարևոր և անհրաժեշտ ուսումնասիրություն, որի համար Վ. Վիրաբյանն արժանի է դրվատանքի:

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ